

ВСТУП

В усі часи перекладна література була не лише важливим містком єднання народів, слугувала надійною опорою порозуміння між різними цивілізаційними культурами, а й давала людині змогу безпосереднього входження у світи нових ідей, художніх образів, високих моральних цінностей. Уже період давньоукраїнського літературного розвитку позначений потужністю перекладних текстів: відомо, що із збережених півтори тисячі рукописів XI–XIV століть понад дев'яносто відсотків становлять переклади або різного роду переробки. Йдеться як про тексти релігійного спрямування, за допомогою яких утверджувалося християнство, так і про твори світського характеру. Еволюцію української літературної мови можна найкраще побачити і зрозуміти через хронологічно послідовну публікацію безпосередньо пам'яток перекладної літератури. Переживаючи лихоліття азіатських навал, бездержавності в царській і радянській «тюрмі народів», існування та збереження нації вирішальною мірою забезпечував розвиток української мови й літератури, у тому числі її перекладний потенціал.

Вагомі відомості, глибокі знання, оригінальний художньо-мистецький досвід, здобуті в результаті численних відтворень чужомовних текстів, завжди живодайно впливали на інтелектуальний рівень, творчі можливості того чи іншого народу. Для українців важливими, конче необхідними були і залишаються всі типи мовного спілкування за допомогою перекладу. Однак сучасну видавничу справу і журналістику цікавить, насамперед, переклад писемний, кожен з видів якого відзначається жанрово-стильовими особливостями текстів. Та особливо складними й відповідальними є переклади художніх творів, зокрема, поетичних, прозових, драматичних, у тому числі літератури для дітей, сатири та гумору, публіцистики.

Випуск у світ перекладних творів художніх, наукових, навчальних, дитячих видань потребує не лише високоякісного відтворення кожного оригіналу, а й значних зусиль, спрямованих на їх редакторську підготовку. З усіх видів цієї роботи саме редагування перекладної літератури займає великий обсяг і вважається чи не найскладнішим етапом загальної підготовки рукопису до друку. Хто ж може бути тією осо-

бою, яка бере на себе відповідальність за донесення до читача в повному обсязі відтвореного оригіналу, здатною забезпечити всебічну допомогу перекладачеві та необхідний контроль за дотриманням багатьох важливих умов практики?

Редактор і переклад... Поєднання цих понять має багато складових, від реалізації яких значною мірою залежить успіх видавничого проєкту, презентація читачеві конкретного твору зарубіжного автора. Далеко не кожному редакційному працівникові можна довірити рукопис з перекладним твором, який зумів би надати йому повноправну путівку в життя. Для цього потрібно мати одночасно багато фахових якостей, насамперед, добре володіти мовою оригіналу і мовою перекладу, глибоко знати й розуміти закони та принципи відтворення іншомовних текстів, а також пройти спеціальну підготовку, набути досвід редагування подібних рукописів.

Тому завданням навчального посібника «Редактор і переклад. Основи видавничої роботи з відтвореними текстами» є розкриття основних засад, форм і методів редакторської роботи, подання визначальних принципів і найважливіших видавничих вимог до перекладних рукописів. Водночас його автор аналізує історичний досвід редакторської підготовки до друку перекладних текстів, знайомить з принципами роботи найдосвідченіших представників української школи редакторсько-перекладацької майстерності, зосереджує увагу читача як на видах редагування перекладної літератури, так і на його особливостях, мовностилістичних засадах цього процесу, втратах при відтворенні іншомовного тексту й конкретних методах редакторської допомоги перекладачеві. Окремий розділ присвячено практиці редагування перекладної літератури в періодичних виданнях – у газетах та журналах.

Від старанної й відповідальної редакторської роботи над підготовкою перекладного тексту до друку залежить багато, але далеко не все. Основна ноша залишається за тим, хто береться за відтворення авторського оригіналу і спроможний продемонструвати при цьому творчу винахідливість, особливе відчуття слова, різноманітних аспектів нормативних явищ і мовних стихій, письменницьких несподіванок, новацій. Тільки в поєднанні таланту перекладача і таланту редактора з'являється досконало відтворений текст, який із вдячністю сприйме читач.

РОЗДІЛ 1

ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА ЯК СУСПІЛЬНА ПОТРЕБА: СУТЬ, ЗНАЧЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Історія багатьох народів позначена таким видатним явищем суспільного розвитку, як поява і використання для духовних потреб літературних та інших творів, перекладених з мов близьких чи далеких сусідів. Рукописні книги, вміщуючи чужі зразки, відтворені засобами іншої мови, що за змістом і формою наближалися до оригіналу, давали змогу реально опанувати найкраще, ставати врівень з літературно-мистецькими вершинами. Саме цей процес мав на увазі Іван Франко, коли стверджував наприкінці XIX ст., що «передача чужомовної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст розуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями»¹.

З історичних глибин українського перекладацтва

Вже від княжої доби на українських землях стає відомою перекладна література, якою користувалися в церквах, навчальних закладах, бібліотеках. Це були переважно твори, перекладені з грецької мови,

¹ Франко І. Я. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 5. – С. 7.

що після прийняття християнства виявилися особливо важливою духовною потребою на теренах Київської Русі. Богослужбові книги, Святе Письмо (Біблія), життя святих, твори отців церкви, збірки біблійних афоризмів, уривків праць учених, поетів поширювалися в церковнослов'янських перекладах. Сюди ж слід віднести твори історичного, географічного та природознавчого змісту, а також переклади світських повістей та романів. За свідченнями наукових джерел, давньоукраїнська перекладна література Х–ХІІІ ст., а особливо в роки князювання Ярослава Мудрого, «обсягом була майже тотожна з перекладною літературою тогочасної Європи»². Йдеться про численні переклади візантійської літератури, здійснені в Києві, поширення повістей та романів у перекладах з болгарських та сербських переробок. З цією метою у щойно збудованому Софійському соборі діяла, за суттю, справжня перекладацька школа, про що у 1037 році літописець Нестор засвідчує так: «Ярослав собра писци многи і перекладаше на словіанське письмо».

Ще до татаро-монгольської навали на українських землях перекладалися з грецької науково-філософські праці (збірка «Фізіолог»), історико-літературні твори («Історія іудейської війни» Йосифа Флавія), а також різні хроніки, народні казки, трактати Плутарха, Арістотеля. До цих та інших висновків дійшов видатний український вчений Дмитро Чижевський у своєму дослідженні «Антична література в старій Україні»³. Хоча імен тих найдавніших наших перекладачів жодні джерела не фіксують, все ж автор висловлює здогад, що ними могли бути лише ті люди, які дуже добре володіли грецькою мовою, мали літературний смак і лінгвістичне обдарування. До таких він відносить блискучого письменника тієї доби Кирила Турівського, а також автора численних поетичних гімнів Кліма Смолятича. На жаль, не маємо ніяких історичних даних стосовно того, якими принципами, правилами й вимогами керувалися давньоукраїнські перекладачі, хто і як відстежував, спрямовував якісні параметри виконаної ними роботи. За всіма

² Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів: НТШ у Львові, 1996. – Т. 5. – С. 1987.

³ Чижевський Д.І. Філософські твори у чотирьох томах. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 2. – С. 43–56.

ознаками, функції редакторського нагляду чи спеціальної критики перекладацьких надбань у ті часи, як і дещо пізніше, не існувало. І це стосувалося не лише принципів діяльності київської школи перекладачів, а й низки інших, що були відомі в середньовічній Європі – іспанській, римській, французькій, оскільки немає жодних свідчень про правила, нормативні вимоги, концептуальні засади їхньої роботи з іншомовними текстами.

Розвиток друкарської справи на українських землях, широке застосування її у книговидавництві дали необхідний поштовх для появи перекладів книг українською мовою Нового Завіту, зокрема Пересопницького Євангелія, випуску Острозької Біблії, поширення західноєвропейських лицарських романів, що подавалися читачеві в переробленому чи перекладеному вигляді переважно з латинської, італійської, чеської, польської мов. Користувалися попитом твори морально-повчального змісту, численні переробки античних оповідей, новел, байок. Інтерпретація мудрих писань легендарних давньогрецьких авторів Езопа, Гомера дуже часто набуває характеру пристосування до українського побуту і життєвих реалій, відповідних смаків та уподобань. В основі методу донесення їх до читача лежать вільні переробки, переспіви, запозичення тем із прагненнями здійснити так звані перелицьовування.

Згодом серйозні спроби перекладів з античної літератури роблять представники «нового національного письменства», які «штуку перекладання з чужих мов» (Іван Франко) піднімають на дещо вищий рівень. Цю важливу справу здійснювали поважні просвітяни – Степан Руданський («Іліада» Гомера та «Енеїда» Вергілія), Петро Ніщинський («Антігона» Софокла, «Одіссея» та «Іліада» Гомера). Досить якісні переклади із сербської народної поезії здійснив Яків Головацький у Галичині, а в Наддніпрянській Україні це успішно робив Михайло Старицький, який заявив про себе ще й як старанний та вдумливий перекладач окремих творів Вільяма Шекспіра («Гамлет»). Нову сторінку в історію вітчизняного художнього перекладу вписав своєю письменницькою діяльністю Пантелеймон Куліш, знайомлячи українського читача з творами німецьких поетів Генріха Гейне, Йоганна-Вольфганга Гете, драмами Фрідріха Шиллера, а також англійського поета Джорджа Гордона Байрона. Та найбільше цікавився Куліш

творчістю Вільяма Шекспіра, переклавши 13 його драм. Зокрема, він був одним із перших інтерпретаторів «Гамлета», редакцію і видання перекладу якого здійснив Іван Франко, доклавши багато праці до того, щоб у художньому відношенні значно поліпшити запропонований текст. Не випадково згодом деякі вчені-текстологи висловляться за те, що Франкові можна було «стати фактично співавтором художнього перекладу».

Продиктоване духовними потребами нації

На кожному новому етапі розвитку українства, національної культури, освіти, літератури особливе місце відводилося перекладацькому мистецтву. Як наголошує академік Іван Дзюба, феномени його авангардної ролі завжди «відповідали новим культурним потребам суспільства та прагненню національної культури до функціональної повноти»⁴. Прилучення до надбань кращих зразків літератури різних народів, як духовна потреба української нації, позначена широкими розмахами цих процесів. Скажімо, поети-романтики початку XIX століття, продовжуючи традиції своїх попередників перекладацької роботи, щедро знайомили українських читачів з популярними творами польської та російської літератур. Щоправда, при цьому слід мати на увазі, що за багатьма параметрами більшість їхніх перекладів залишалася на тогочасному рівні, оскільки, згідно з висновками науковців, тут були «відсутні риси національної своєрідності оригіналів, а поети скорочували або розширювали тексти оригіналів у перекладах».

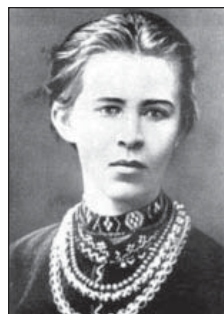
Помітна роль у подальшому розвитку художнього перекладу належить Тарасу Шевченку, який явив світові неперевершений поетичний цикл «Давидові псалми». Здійснивши переклад десяти фрагментів у поєднанні з майстерними переспівами із Псалтиря, він наповнив релігійну форму новим змістом і водночас зберіг образну систему оригіналу. Однак завдання точного відтворення біблійного тексту автор перед собою не ставив.

⁴ Григорій Кочур і український переклад. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Київ–Ірпінь: Перун, 2004. – С. 8–10.

Видатний внесок у перекладацьку справу зробив Іван Франко. Добре володіючи різними мовами та прекрасно знаючи літератури різних народів світу, він успішно відтворював поетичні й прозові тексти, знайомив українського читача з найкращим доробком близьких та далеких сусідів. Понад 60 авторів (античних, італійських, німецьких, англійських, французьких, чеських, польських, російських, арабських, давньоіндійських та інших) заговорили українською за Франковою допомогою наприкінці XIX – на початку XX століття. Заслугою іншого класика нашої літератури – Лесі Українки стали майстерні переклади багатьох ліричних творів німецьких поетів, давньоєгипетських пісень та давньоіндійських гімнів, прози російських письменників.

Українська нація та її література, незважаючи на жорстокі утиски російського царизму, не лише продовжувала розвиватись, а й набувала характерних рис, які наближали її до європейських зразків. І в цьому немало роль відіграло перекладацьке мистецтво, зусилля тих майстрів художнього слова, для яких це було не тимчасовою забавою чи простим аматорством, а глибинним змістом життя, професійною справою, активно відповіддю на духовні потреби української нації на важливому етапі її становлення і зміцнення. На землях Наддніпрянської України впродовж останніх десятиріч XIX та на початку наступного, XX століття, злочасним Емським указом цілеспрямовано заборонялися переклади малоросійським наріччям, до того ж не лише творів західноєвропейських літератур, а й російських авторів. У цей час художні переклади українською мовою друкувалися на галицьких та буковинських землях.

Широко відчинив перекладацьке вікно у світ східних літератур видатний український учений-орієнталіст Агатангел Кримський. Його зусиллями було вперше опубліковано українською мовою чимало перекладів творів східної поезії, зокрема таких авторів, як Гафіз, Сааді,

*Іван Франко**Леся Українка*

*Агатангел
Кримський*

*Пантелеймон
Куліш*

Фірдуосі, Омар Хайям (з перської та таджицької), цілої низки арабських і турецьких поетів. Досконало володіючи багатьма мовами (як східними, так і європейськими), будучи автором оригінальних поетичних творів, Агатангел Кримський при перекладі по-особливому дбав про збереження художньої образності першотвору.

Дуже добре відчував потребу перекладної літератури в переломний для української нації період Павло Грабовський. Перебуваючи у складних умовах політичного заслання, працюючи часто за підрядниками, він зумів дати українському читачеві твори понад 270 поетів німецької, угорської, словацької, грузинської, вірменської та деяких інших літератур. За висновками науковців, його найкращі переклади, зокрема поема Байрона «Шильйонський в'язень», стали «визначними художніми творами, які дають чітке уявлення про оригінали». Не менш успішно діяв у цій сфері Володимир Самійленко, перекладаючи твори Гомера, Мольєра, Беранже, Барб'є, Пушкіна, Гоголя, а особливо «Пекло» Аліг'єрі Данте. Його перекладацька робота була позначена дотриманням змісту й форми оригіналу, що свідчило про новий і вищий етап цієї творчості.

Показовими і глибоко патріотичними були зусилля членів літературного об'єднання «Плеяда», заснованого в Києві з ініціативи Лесі Українки та її брата на зразок однойменної французької поетичної школи. Серед її членів бачимо Володимира Самійленка, Агатангела Кримського, Людмилу Старицьку-Черняхівську, які, окрім інших літературних справ, здійснювали численні переклади з чужих мов, комплектуючи ними спеціальні збірники: «Весна» у Києві, «Спілка» в Одесі, «Десна» у Чернігові. Для того, щоб не допустити появи їх друком, були поставлені на ноги не лише цензурні комітети, а й поліцейські управління. Імперія робила все, щоб зупинити процес утвердження української нації, завадити її виходу на світові та європейські шляхи розвитку.

Європейські орієнтири для перекладацької справи в Україні

Усе, що стосується перекладної літератури в Україні, завжди було і залишається тісно пов'язаним з європейськими принципами і методами організації відтворення текстів з чужих мов. Досвід цей вироблявся впродовж тривалого часу і був далеко не однозначним, мав свою специфіку, заслуговував на уважне вивчення, аналіз, застосування на практиці. Щодо нагромадження такого досвіду дуже точно висловлювався ще на початку ХХ ст. Іван Франко, даючи йому таку оцінку: «Скільки скористали західноєвропейські народи, французи, німці, англійці та італійці, з перекладів творів грецької та римської старовини, се відомо кожному, хто лиш трохи займався літературною та культурною історією тих народів»⁵.

Франко не випадково відзначив «золотий вік» польського національного письменства XVI ст., яке найяскравіше характеризувалося «численними перекладами творів італійського письменства епохи Відродження».

По-різному складалася практика, специфічно вироблялися європейські школи та принципи перекладацької справи. Дуже часто все сходилося навколо проблем дослівності і довільності відтворення текстів з чужих мов. Водночас вимагалось зберігати своєрідність оригіналу, особливості стильового тону, закономірності мелодики першотвору. Починаючи з епохи Середньовіччя, англійські вчені (зокрема філософ Роджер Бекон) утверджували необхідність свідомого ведення перекладів, де на першому місці завжди має стояти досконале знання мови оригіналу, а також поглиблене розуміння, належна обізнаність з об'єктом текстового матеріалу.

Тривалий час відпрацьовувалися принципи відтворення чужомовних текстів у німецькій перекладацькій справі. Не одразу тут було подолано буквалістський підхід, що вимагав дослівної передачі поезії, прози чи драматургії інших народів. Засвоюючи кращі зразки синтаксичних

⁵ Франко І. Я. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 39. – С. 7

конструкцій, мовностилістичних засобів прозових творів, написаних латиною або по-італійськи, німецька перекладна школа активно допомагала становленню національної літературної мови, відкривала її нові можливості. Дослівні переклади не сприймалися ні читачами, ні фахівцями. Зокрема, ще в першій половині XVI ст. проти них сказав своє вагоме слово видатний діяч німецької Реформації Мартін Лютер, що свого часу здійснив переклад рідною мовою Біблії. Його науковий трактат-послання «Про мистецтво перекладу» зазначав основні принципи цієї діяльності, наголошував на потребі широкого використання при цьому усіх можливостей і багатств народної мови, її лексичних, морфологічних, діалектних своєрідностей.

Дбаючи про появу високоякісної перекладної літератури у Франції, видатний філософ і перекладач Етьєн Доле запропонував майстрам відтворення чужомовних текстів дотримуватися кількох найважливіших принципів, що стали згодом визначальними в цій справі. Йдеться насамперед про досконале розуміння перекладачем змісту оригіналу та намірів автора першотвору. А це може бути забезпечене лише за умови реалізації ще одного важливого принципу – досконалого володіння як мовою оригіналу, так і мовою, якою перекладається авторський текст. Один з важливих принципів, сформульованих французьким ученим, стосується уникнення дослівних перекладів, оскільки така тенденція веде до спотворення змісту оригіналу, пошкодження естетики його образної системи. Водночас для людини, яка береться за переклад, принциповим має залишатися обов'язок щодо розвитку та вдосконалення тієї мови, якою відтворюється текст оригіналу, а також неодмінного досягнення повноти ідейно-художнього звучання, закладеного в першотворі.

Щоправда, згодом, у роки панування естетики класицизму, деякі французькі перекладачі одверто нехтували згаданими вище принципами, відмовляючись від багатьох елементів оригіналу. На свій смак «вдосконалюючи» оригінальні твори чи навіть додаючи щось своє, вони були впевнені, що діють відповідно до запитів читачів. Скажімо, на початку XVIII ст. з'явилася гомерівська поема «Іліада» французькою мовою, де з 24 пісень читачам було запропоновано лише 10, безапеляційно вилючено ті місця, які, на думку перекладача, здалися не досить динамічними, надто довільно подано характеристики окремих